

ПРАДСТАЎЛЕННЕ КАТЭГОРЫІ ЗАЙМЕННІКАВАСЦІ Ў АГУЛЬНАЙ ТЭОРЫІ СІСТЭМ

Як вядома, класіфікацыя часцін мовы у сучаснай лінгвістычнай тэорыі не з'яўляецца аднароднай з той прычыны, што розныя класы слоў выдзяляюцца, зыходзячы з розных прыкмет. Асабліва сур'ёзна стаіць пытанне аб займенніку. Розныя меркаванні наконт таго, ці з'яўляецца займеннік асобнай часцінай мовы, ствараюць больш спрэчак, чым згоды. Але ні адна тэорыя не адваргае існавання займеннікаў у мове, аднак так ці інакш іх вызначае.

Складанасць у тым, што, калі вядзецца дыскусія наконт назоўніка, прыметніка ці дзеяслова, то найчасцей вырашаецца, якія крытэрыі будуць найбольш эфектыўнымі для іх выдзялення – семантычныя, сінтаксічныя, марфалагічныя. Разглядаючы займеннік, мы бачым, што гэтыя крытэрыі не будуць вызначальнымі. Займеннікі ў значнай ступені набліжаюцца па сваіх марфалагічных і сінтаксічных прыкметах да назоўнікаў, прыметнікаў, аднак значна адрозніваюцца ад іх з боку семантыкі.

Марфалагічна займеннікі размяркоўваюцца на віды. Адны з іх можна далучыць да назоўнікаў, бо яны скланяюцца (напрыклад, *я, ты, ён*). Іншыя марфалагічна падобныя да прыметнікаў (*такі, гэты, той*), да прыслоўяў (*сюды, там, тут*). Як бачна, нельга марфалагічна аб'яднаць займеннікі. Але калі мы размяркуем іх па часцінах мовы, то згубім тое, што і вызначае іх агульнае – “займеннікавасць”.

Семантыка займеннікаў абагуленая, абумоўленая сітуацыяй. Іх “ненамінатывнасць” і выдзяляе іх як лексіка-граматычны клас знамянальных слоў. “Займеннікі – гэта словы, канкрэтнае рэальнае значэнне якіх вызначаецца сітуацыяй. Неабмежаваная магчымасць самых розных канкрэтных значэнняў у займенніках прыводзіць да таго, што ў адрыве ад дадзенай сітуацыі яны валодаюць усеагульнасцю значэння”.

Функцыя займеннікаў – адсылка да маўленчага акта (да ўдзельнікаў ці выказвання) ці ўказанне на суаднесенасць слова з пазамоўнай рэчаіснасцю.

З гэтай прычыны колькасць займеннікаў, у параўнанні з іншымі часцінамі мовы, вельмі малая. Больш таго, займеннік з'яўляецца закрытай часцінай мовы: мова не папаўняецца новымі лексічнымі адзінкамі, гістарычна складзеных форм займеннікаў дастаткова для ўжывання іх ў маўленні і на пісьме. Але ці так гэта на самой справе?

У мове ёсць шмат прыкладаў функцыянальнай транспазіцыі – пераходу часцін мовы ў іншую ці выкарыстанне яе функцыі. Пранаміналізацыяй называецца пераход часцін мовы ў займеннік. Пры гэтым слова губляе канкрэтыку свайго лексічнага значэння і набывае больш абагуленае, абстрактнае значэнне. Звернемся да прыкладаў:

Дадзенае правіла прымяняецца ў наступных прыкладах.

Прыметнікі *дадзенае, наступных* набываюць абагуленае значэнне; іх галоўная функцыя ўказальная, робіцца спасылка да з'яў ці прадметаў пазамоўнай рэчаіснасці.

Чалавек падышоў да дрэва і прыціснуўся да яго.

Іван Данілавіч – чалавек ветлівы і прыемны ў зносінах.

У дадзеных прыкладах *чалавек* выкарыстоўваецца з розным семантычным адценнем і функцыяй. У першым выпадку назоўнік *чалавек*

мае канкрэтнае значэнне, абазначае канкрэтную асобу ў канкрэтнай сітуацыі. У другім выпадку тое ж слова набывае абагуленае, абстрактнае значэнне, чым набліжаецца да займенніка. Маём справу з сінтаксічнай транспазіцыяй, калі слова дэсемантызуецца, выконвае функцыю іншай часціны мовы (у дадзеным выпадку займенніка). Тое ж самае заўважаем і ў такіх прыкладах:

А сняданак – рэч добрая!

Вядомыя перасцярогі не пашкодзяць пры пэўных умовах.

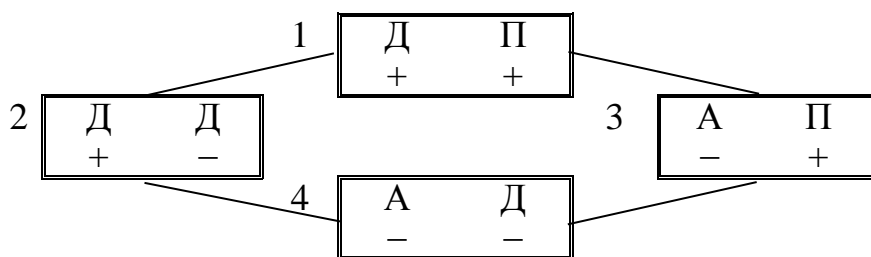
Можна казаць пра з’яву займеннікавасці як катэгорыю, уласціваю словам розных часцін мовы; такая катэгорыя цесна звязана са з’явай транспазіцыі. Паспрабуем прадставіць катэгорыю займеннікавасці ў святле агульнай тэорыі сістэм.

Катэгорыя займеннікавасці вызначаецца сваімі функцыянальнымі тыпамі выкарыстання: дэйксіс (указанне) і анафара (адсылка). Будзем разглядаць гэта у якасці першай прыкметы з’явы, першага элемента сістэмы. Умоўна вызначым Дэйксіс як +, Анафару як –.

Другі элемент сістэмы – так званая “першаснасць” займенніка. Уласна займеннікі будуць характарызавацца Першаснасцю (+). Вынікам транспазіцыі (пранаміналізацыі) будуць словы Другасныя (–).

На аснове гэтага складаецца дзвюхмерны куб (мал. 1).

Мал. 1. Займеннікавасць як сістэма

Падсістэма 1 прадугледжвае наяўнасць першаснага займенніка ў функцыі дэйксіса. Гэта, перш за ўсё, займеннікі 1-ай і 2-ой асобы адзіночнага ліку, якія з’яўляюцца ўстойліва дэйктычнымі элементамі (я, ты). Дэйктычнае выкарыстанне займенніка 3-й асобы таксама з’яўляецца тыповым:

– Для выканання гэтага задання вазьміце яго, – лейтэнант указваў на аднаго з салдат.

Падсістэма 2. Прадугледжвае наяўнасць другаснага займенніка ў функцыі дэйксіса. Гэта словы іншых часцін мовы, якія шляхам функцыянальнай транспазіцыі перайшлі ў разрад займенніка.

У адным горадзе службыў адзін чалавек.

Наступныя прыклады выкарыстоўваюцца ў акрэслітых выпадках.

Падсістэма 3. Выкарыстанне першаснага займенніка ў функцыі анафары:

Калі вам для выканання задання патрэбны лейтэнант Іваноў, вазьміце яго.

Падсістэма 4. Выкарыстанне другаснага займенніка ў функцыі анафары:

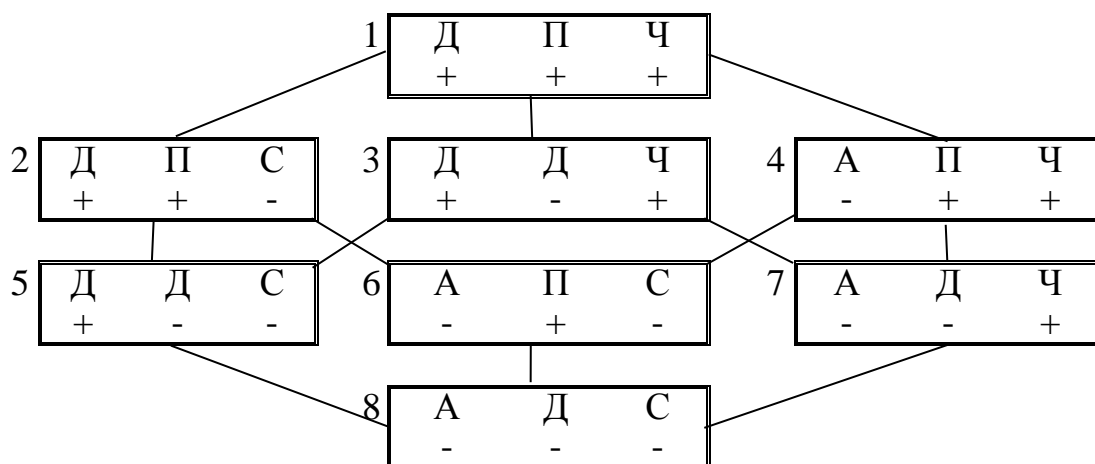
Аляксандар Сямёнавіч пісаў дысертацыю. Справа ішла да завяршэння.

Здольнасць займеннікаў мець толькі абагуленую семантыку і выкарыстоўвацца ў функцыі замяняльніка, указальніка дазваляе нам казаць пра вялікую колькасць выпадкаў пранаміналізацыі ў мове. З гэтай прычыны вызначаецца не толькі часцінамоўная, але і тэкставая пранаміналізацыя.

Дададзім яшчэ адзін элемент у сістэму. Функцыя займенніка (указальная ці анафарычная) можа выкарыстоўвацца як у дачыненні да члена сказа

(прадмета, з'явы), так да сінтагмы ці цэлага сказа (сітуацыі). Умоўна вызначым анафарызацыю/дэйксіс члена сказа як +, сінтагмы ці сказа як –. Два астатнія элементы возьмем з папярэняга прыклада куба. На падставе трох элементаў можна пабудаваць трохмерны куб (мал.2).

Мал. 2. Тэкставая пранаміналізацыя

Падсістэма 1. Характарызуецца выкарыстаннем першаснага займенніка ў дэйктычнай функцыі ў дачыненні да члена сказа, а дакладней да прадмета ці з'явы пазамоўнай рэчаіснасці, бо маем на ўвазе указальную функцыю:

*Калі ўчора казалі пра адсутных, то мелі на ўвазе **Вас**.*

Падсістэма 2. Выкарыстанне першасных займеннікаў ў дэйктычнай функцыі ў дачыненні да сітуацыі пазамоўнай рэчаіснасці:

***Гэта** ўжо не тое, што было летась, – з сумам працягнуў стары.*

Падсістэма 3. Другасныя (транспазіцыйныя) займеннікі ў дэйктычнай функцыі ў дачыненні да прадмета ці з'явы пазамоўнай рэальнасці:

*– **Добрая іштука!** – Сямён паказаў на новы манітор, што стаяў у пакоі.*

Падсістэма 4. Выкарыстанне першасных займеннікаў у анафарычнай функцыі ў дачыненні да члена сказа. Гэта, пэўна, найбольш пашыраны варыянт выкарыстання функцыі займенніка:

*Пісьменнік пільна ўглядаецца ў надзеі, **ён** адчувае іх.*

Падсістэма 5. Другасныя займеннікі ў дэйктычнай функцыі ў дачыненні да сітуацыі пазамоўнай рэчаіснасці:

*– **А ўчарашняе вясельле!..** Вось было **свята!**..*

Падсістэма 6. Першасныя займеннікі ў анафарычнай функцыі ў дачыненні да сінтагмы ці сказа:

***Ішоў дождж. Гэта** перашкодзіла экскурсіі.*

Падсістэма 7. Выкарыстанне другасных займеннікаў у анафарычнай функцыі ў дачыненні да члена сказа:

***Маці Алеся – жанчына** прыгожая.*

Падсістэма 8. Выкарыстанне другасных займеннікаў у анафарычнай функцыі ў дачыненні да сказа ці сінтагмы:

***Раслі жоўтыя, ружовыя, чырвоныя цюльпаны.** Такія **кветкі** падабаліся дзяўчыне-суседцы*

Такім чынам, мы ўпэўнеліся ў высокай здольнасці плюсамінусавага куба ў пры класіфікацыі розных моўных з'яў, у прыватнасці катэгорыі займеннікаваасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Ашнін Ф.Д. Указальныя займеннікі ў азербайджанскай, турэцкай і туркменскай мовах: Дыс. ... канд. філал. навук. – М., 1956
2. Карпов В.А. Язык как система. – Мн: Вышэйш. шк., 1992
3. Карпаў У.А. Ізамерыя у беларускай мове // Роднае слова. – 2003. – № 11.
4. Кибрик А.А. Местоимение: морфологические, синтаксические и дискурсивные аспекты // Сб. науч.-аналит. обзоров: Теория грамматики: лексико-грамматические классы и разряды слов. – М., 1990
5. Реформатский А.А. Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии. – М.: Наука, 1979